

**II. ULUSLARARASI ZAZA TARİHİ
VE KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU
(4-6 MAYIS 2012)**

**BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
AĞUSTOS 2012**

ZAZA TARİHİNİN KAYNAKLARI

[ARAP VE OSMANLI KAYNAKLARI]

Ercan ÇAĞLAYAN

Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
caglayanercan@gmail.com

1. GİRİŞ

Geçmiş hakkında sağlıklı ve muteber bilgilere ulaşılması, günümüzde tartışma konusu olan konuların daha iyi bir şekilde izah edilebilmesi ve dolayısıyla pek çok siyasi, toplumsal ve iktisadi mevzunun açıklığa kavuşması, ancak tarihin kaynaklarına inmekle mümkün olabilmektedir. Coolingwood'un işaret ettiği üzere, tarihi bilginin mahiyeti, bu bilgiye yönelen herkesin bilginin temel kaynaklarıyla yüzleştirilmesini gerekli kılmaktadır.¹ Tarihte kaynak denilince, geçmişe dair izler barındıran materyal anlaşılmalıdır. Bu nedenle kaynağın en önemli niteliği, geçmiş olaylara dair *doğrudan* veri ya da malumat içermesidir.² Bu cümleden de anlaşılacağı üzere, tarihi bilgi veren ve devrinde vücuda getirilmiş olan her türlü malzemeye *kaynak* denir. Olayın geçtiği devirde vücuda getirilmiş olanlara *ana kaynak*, olayın geçtiği devire yakın bir zamanda ve devrinin kaynaklarından istifade edilerek meydana getirilenlere *birinci elden kaynak* adı verilmektedir. Bu tasnifin dışında kaynaklar, olayın vukua geldiği dönemlere göre *yazılı*, *sözlü* ve

1 Konu hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. R. G. Coolingwood, *Tarihin İlkeleri ve Tarih Felsefesi Üstüne Başka Yazılar*, [Çev. Ahmet Hamdi Aydoğan], YKY, İstanbul 2005.

2 Fatma Acun, "Tarihin Kaynakları", *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, [Ed. Ahmet Şimşek], Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 119.

görsel olmak üzere üç grupta toplanabilir.³ Yapılan herhangi bir tarih araştırmasında kaynaklardan ne ölçüde istifade edilmiş ise çalışmanın kıymeti ve itibarı o oranda artmış demektir. Kaynaklara dayalı yapılan çalışmalar, aynı zamanda konunun total ve disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmasını sağlayacaktır. Bu nedenle herhangi bir yerin, dönemin veya toplumun tarihi yazıldığında coğrafya, arkeoloji, sanat tarihi, iktisat, hukuk, siyaset, diplomasi, edebiyat, sosyoloji, psikoloji ve filoloji gibi çok sayıda sosyal bilimden istifade etmek çalışmanın kıymeti ve güvenilirliği açısından zorunludur. Kaynaklara dayalı ve disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmayan çalışmalar, ciddi yanlışlık ve noksanlık ihtiva etmenin yanı sıra tarihi olay ve olguların anlaşılmasında da manipüle görevi icra eder. Bununla birlikte, bir araştırmacının konuyla ilgili tüm kaynaklara ulaşması ve söz konusu kaynakları değerlendirmesi pek mümkün olmadığından farklı kaynak grupları veya türleri üzerine yapılan diğer çalışma sonuçlarından istifade etmek yoluyla, bu sorunu gidermesi mümkündür.⁴ Bizim, burada yaptığımız tam da budur. Osmanlı kaynakları bölümü tamamen söz konusu dönemin kaynaklarından istifade edilerek vücuda getirilirken, Arap kaynakları adlı bölüm, ortaçağ Arap ve İslam kaynakları üzerine daha önce yapılmış literatür çalışmaları esas alınarak oluşturulmuştur.

Bu çalışma, Zazaların meskûn olduğu Anadolu, İran ve Mezopotamya coğrafyasında İslam'ın yayılışından Osmanlı'nın yıkılışına kadar olan süreçte Zaza/Dımili/Dumbeliler hakkında bilgi veren *yazılı kaynakların* bir listesini ve değerlendirmesini kapsamaktadır. Çalışma, Arap ve Osmanlı kaynakları olmak üzere iki bölüm şeklinde ele alınmıştır.⁵ Çalışmada başvuru kaynakların künyesi ile birlikte kısa bir değerlendirilmesi yapılacak ve Zazalar hakkında [coğrafya, tarih, nüfus, iktisadi uğraşlar vs.] verilen bilgiler özetle ortaya konacaktır. Zazalar hakkında bilgi ihtiva eden kaynakların ekserisi Arapça kaleme alınmıştır. Bilhassa, Zazaların meskun olduğu bölgelerde İslam'ın yayılışına paralel olarak Arap fetihlerini konu edinen geniş bir literatür oluşmuştur. Arap kaynaklarının tamamı Zazaları Kürt grupları içerisinde değerlendirdiğinden söz konusu kaynaklarda Zazalar hakkındaki bilgilere doğal olarak Kürtlerle ilgili bölümlerde tesadüf edilmiştir.

3 Kaynaklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Elif Kitabevi, [8. Baskı], İstanbul 2007, s. 17-36.

4 Acun, *Agm*, s. 149.

5 Esasında, bu çalışma Arap, Fars, Selçuklu ve Osmanlı kaynaklarını ihtiva edecek şekilde planlanmıştı. Ancak, bildiriye kaleme aldığımızda söz konusu kaynakların fazlalığı, bir bildiri olarak hazırlanan bu çalışmanın sınırlarını epey aştı. Bu nedenden ötürü çalışmayı Arap ve Osmanlı kaynaklarıyla sınırlandırdık. Bu çalışmanın bir devamı olarak, Zazalarla ilgili Fars ve Selçuklu kaynakları, Cumhuriyet dönemi kaynakları ve Batılı kaynaklar olmak üzere tarafımızdan üç ayrı çalışma planlanmış ve çalışmalara başlanmıştır.

Zazalar hakkında doğrudan veya dolaylı olarak bilgi veren kaynakları ele alan bu çalışma, ilk olması hasebiyle birtakım eksiklikler barındıracaktır, kuşkusuz. Bu nedenle çalışma, bütün kaynakları ihtiva ettiği/edeceği anlamına gelmemelidir. Ancak ve ancak bu çalışma, Zazalar hakkında daha geniş ve ayrıntılı çalışmalar yapmak isteyen araştırmacılar için bir kılavuz niteliği taşımış olacaktır. Zaten herhangi bir konu hakkında tüm kaynaklara ulaşmanın ve bunları ortaya koymanın güçlüğü konunun uzmanları tarafından malumdur. Bununla birlikte bu çalışmanın, bütün eksikliklerine rağmen Zazalar hakkında mühim bir boşluğu dolduracağı ve Zazalar üzerine çalışma yapmak isteyenler için önemli bir referans olacağı kuşkusuzdur.

Özetle, İslami dönemden itibaren Zazalar hakkında malumat veren çok sayıda Arap kaynakları mevcuttur. Arap kaynaklarında Zazaların yaşadığı bölgelerin İslam ordularınca fethi geniş bir biçimde ele alınırken, aynı zamanda fethedilen bölgelerin halkları hakkında mühim bilgiler verilmektedir. Bunun yanı sıra, Zazalar hakkında mühim kaynaklarda biri de Osmanlı kaynaklarıdır. Osmanlı arşivlerinde tahrir, mühime, kadı, temettuat ve nüfus defterleri ile seyahatnameler, vakayinameler, nüfus istatistikleri, salnameler ve mebzul miktardaki resmi yazışmalar Zazalar hakkında çok kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.

2. ARAP KAYNAKLARI

İslami dönemde Zazalarla ilgili ilk kaynaklar, Arap-İslâm akınları ve fetihleri sırasında kaleme alınan eserlerdir. Bilhassa, İslam'ın Arap coğrafyasının dışına yayılmasıyla birlikte Araplar, diğer Müslüman olan toplumlar hakkında detaylı bilgiler veren çalışmalar yapmıştır. Çalışmada, günümüz Türkçesine tercüme edilmiş Arap kaynaklarından da istifade edilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zazalar hakkında bilgi veren Arap kaynakları şunlardır:

Ensabul Ekrad: Müellifi Ebu Hanife el-Dinaveri Ahmed bin Davud'tur. IX. yüzyılın büyük dilci, tarihçi, astronom ve botanikçilerinden olan Dinaveri'nin 20 civarında eseri mevcuttur. İslami dönemde Kürtler hakkında bilgi veren ilk kaynak Dinaveri'nin Ensabul Ekrad [Kürtlerin Nesebi] adlı çalışması olup bu çalışmada yazar, Dunbulilerden Kürt olarak bahsetmekte ve Dunbulilerin Bermeki soyundan geldiklerini ileri sürmektedir. Dinaveri'nin söz konusu kitabının basımı yapılmamıştır. Ensabul Ekrad adlı kitaptan bilim dünyası, Abdurrezzak Beg Dunbuli tarafından kaleme alınan Tarih-i Denabile adlı kitap sayesinde haberdar olmuştur.⁶

Mürücü'z-zeheb: Me'sudi tarafından kaleme alınmıştır. X. asır İslam tarihçilerinden olan müellifin asıl adı Mesudî Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali'dir.

⁶ Bkz. Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan*, Nubihar Yayınları, İstanbul 2011, s. 712.

Eserin orijinal adı ise *Mürücü'z-zehab ve meâdini'l-cevher*'dir. İki kısımdan oluşan eserin birinci kısmında müellif, İslam öncesinde çeşitli milletler ve coğrafyadan bahseder. Eserin ikinci kısmında ise miladi 912 yılına kadar olan İslam tarihi ele alınmıştır. Eserin ikinci bölümünde müellif Dünbülilerden Denabile adıyla bahsetmekte ve Dünbülilerin Musul ile Cudi arasında meskûn olduklarını belirtmektedir.⁷

Fütuhu'l-Buldan: IX. asrın önemli tarihçilerinden biri olan Belazuri'nin eseri Hayber'in fethiyle başlar, Emeviler döneminde 715 yılındaki fetihlerle nihayete erer. Bu bağlamda müellif, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin fethi, bilhassa Ruha [Urfa] ve Amid [Diyarbakır]'ın fethi ile ilgili bölümlerde bölge hakkında mühim bilgiler vermektedir.⁸

Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr: Eser, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahya İbn Fazlullah el-Ömeri tarafından kaleme alınmıştır. XIV. asırda yaşayan müellif eserinde, Dünbüli aşiretinden Kürt aşiretlerinden biri olarak bahsetmekte ve Dünbülilerin yaşadığı bölge olan Musul hakkında detaylı bilgi vermektedir. Eser, ayrıca XIV. yüzyılın başlarında Kuzeydoğu Anadolu'nun siyasi tarihi hakkında kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.⁹

Tarih el-Mavsıl: Eserin müellifi Ebu Zekeriya el-Ezdi Yezid b. Muhammed'tir. El-Ezdi'nin kitabı bir İslam tarihi olmakla birlikte, Zazaların kadim yerleşim birimlerinden biri olan Musul hakkında detaylı bilgi ihtiva etmektedir. Eser, VIII. asrın başları ile IX. asrın ortaları arasındaki olayları anlatır. Eser, Musul şehrinin yanı sıra el-Cezire, Irak ve Dımaşk [Şam] tarihi bakımından önemli bir kaynaktır.¹⁰

Kitabü'l Memalik ve'l-Mesalik: Müellifin asıl adı İbn Hurdazbih Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah olup, IX. ve X. asırlarda yaşamıştır. Mühim bir coğrafya kitabı olan eser, çeşitli ülkeler ve coğrafyaya dair bilgiler ihtiva etmenin yanı sıra, İslam dünyasındaki ticaret yollarının haritaları ile geniş izahı yer almaktadır. Eserde Zazaların meskûn olduğu coğrafya hakkında da mühim bilgiler mevcuttur.¹¹

Kitâb'ul-Buldân: Kitabın müellifi IX. asır İslam coğrafyacılarından Ahmad

- 7 Bkz. Mes'udi, *Altın Bozkırlar: Muruc Ez-Zehab*, [Çeviren ve notlayan D. Ahsen Batur], Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- 8 Bkz. El-Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan [Ülkelerin Fetihleri]*, [Çev. Mustafa Fayda], Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- 9 İbn Fazlullah el-Ömeri, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, Tıpkı Basım, [Fuat Sezgin], c. I-XXVII, Frankfurt 1988. Eserin Anadolu kısmı ile ilgili kısmı için bkz. Yaşar Yücel, "Mesalikü'l-Ebsâr'a Göre Anadolu Beylikleri", *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, Ankara 1991, ss. 183-203.
- 10 Ebu Zekeriya el-Ezdi, Yezid b. Muhammed, *Tarih el-Mavsıl*, [thk. Ali Habibe], Kahire 1387/1967.
- 11 İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı* [Çev. Murat Ağarı], Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

bin İshak bin Vazih el-Yakubî tarafından kaleme alınmıştır. Bir coğrafya kitabı olan eser, *Kitâb'ul-Buldân* adıyla neşredilmiştir. İslam coğrafyası hakkında önemli bilgilerin bulunduğu kitapta İran ve Irak bölümleri konumuz açısından önem taşımaktadır.¹²

Tarih'ül-Ümem vel-Mülûk: Eser, X. asır İslam dünyasının ünlü müfessirlerinden Muhammad bin Carir al-Taberi tarafından telif edilmiştir. Taberi, çalışmasında Zazaların ataları olduğu söylenen Bermekilerin siyasi tarihi ve bilhassa Abbasi devletindeki rolleri hakkında detaylı bilgi vermektedir.¹³

Mu'cemu's-Sefer: Eser, XI ve XII. asırlarda yaşayan hadis ve tarih bilgini Hafız Ebû Tahir es-Silefi tarafından kaleme alınmıştır. Silefi, bu eserinde başta hadis olmak üzere fıkıh, kıraat ve edebiyat alanında çok sayıda âlim ile devlet adamı ve şair hakkında bilgi vermektedir. Çalışmasında müellif, hadis hocası Rıdvan bin İbrahim bin Memlan'dan söz ederken onun Kürtlerin Dunbuli kabilesine mensup olduğunu belirtir.¹⁴

El-Kamus'ül-Muhit: Eser, XIV ve XV. asırlarda yaşayan Firuzabadi Ebu Tahir Muhammet b. Yakub b. İbrahim Mecdüddin tarafından kaleme alınmıştır. Eser, Osmanlıcaya tercüme edilmiştir. Dunbuliler hakkında bilgi veren müellif Dunbulilerin Yezidi olduğunu ifade etmektedir.¹⁵

Vefâyâtü'l ayân ve enbâu ebna'i'z-zaman: İbn-i Hallikan tarafından kaleme alınan eserde Bermekilerin Zerazi kabilesinden olduğu ve Musul'da meskûn oldukları ifade edilmektedir. Müellife göre Bermekiler, Abbasi Halifesi Harun Reşid döneminde Musul'dan göç ederek Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine yerleşmişlerdir.¹⁶

Mucemu'l-Buldan: Eser, XII ve XIII. asırlarda yaşayan Yakut el-Hamevi Şihabuddin Yakut b. Abdullah tarafından kaleme alınmıştır. Tarih, coğrafya ve edebiyat alanında kıymetli eserler veren müellifin en önemli eseri *Mucemu'l-Buldan*'dır. Bir coğrafya sözlüğü olan eser, Zazaların yaşadığı çeşitli belde ve bölgeler hakkında kıymetli ansiklopedik bilgi ihtiva etmektedir. Müellif, Ermeniyeye ve Diyarbekir bölgelerini anlatırken Cebelicur ve Diyarbekir bölgeleri hakkında

12 Yakubi, *Ülkeler Kitabı*, [Çev. Murat Ağarı], Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.

13 Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, [Çev. Zâkir Kadiri Ugan-Ahmet Temir], 5 cilt, MEB Yayınları, İstanbul 1992.

14 Ebû Tahir es-Silefi, *Mu'cemu's-Sefer*, [tahk. Abdullah Ömer el-Barudi], Beyrut 1993.

15 Firûzâbâdî, Ebû Tahir Muhammet b. Yakub b. İbrahim Mecdüddin, *El-Kamus ü'l-Muhit*, Okyanus ü'l-basit. fi tercemet'ül-kamus'ül-muhit. [Çev. Mütercim Asım], c. I-III, Matbaat ü'l-Osmaniye, İstanbul 1305/1889.

16 İbn Hallikan, *Vefâyâtü'l ayân ve enbâu ebna'i'z-zaman*, [thk. İhsan Abbas], c. I-VIII, Beyrut 1978.

mühim bilgiler aktarır. Mesela, günümüzde Zazaların yoğun olarak yaşadığı Cebelicur hakkında müellif şöyle der: “Okunuşu *Cebelu Cur* olan bu isim; Diyarbekir’e komşu, Ermeniye yakınlarında, ahalisi Hıristiyan Ermenilerden oluşan ve kendisine bağlı çok sayıda kale ve köy bulunan büyük bir kasabanın adıdır.”¹⁷

Tarih-i Meyafarikin ve Amid: XII. asır büyük İslam tarihçilerinden biri olan İbnu’l Ezrak el-Fariki’nin eseri, Mervani, Artuklu ve Zengiler dönemi için önemli bir başvuru kaynağıdır. Aslen Silvanlı olan müellif, eserinde Diyarbekir, Silvan ve Cebelicur hakkında detaylı bilgi vermektedir.¹⁸ Mervaniler bölümünde Abdurrahman bin ebi Verd ed-Dunbuli isimli bir Mervani komutanından bahsetmektedir. Eser, Zazaların yaşadığı coğrafyanın tarihi açısından büyük kıymet arz etmektedir.¹⁹

Tekmiletu İkmali’l-İkmal: XII ve XIII. asırlarda yaşayan İbn Nokta el-Bağdadi tarafından kaleme alınan eserde Dunbulilerden Kürtlerin bir kabilesi olarak söz edilir. Müellif, bir tabakat [biyografi] çalışması olan eserinde Musul’da meskûn Dunbuliler içerisinden çıkmış bazı âlimler hakkında bilgi vermektedir.²⁰

Tarîhu Futûhi’l-Cezire ve’l-Hâbûr ve Diyarbekr ve’l- Irak: Müellifi, VIII ve IX. asırlarda yaşayan Vakidi Muhammed bin Ömer’dir. Eserde Cezire, Diyarbekir ve Irak’ın Müslümanlarca fethi detaylı olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda eser, günümüzde büyük ölçüde Zazaların meskûn olduğu Diyarbekir, Palu, Hani, Hetah [Lice], Meyyafarikin, Eğil ve Cebelicur’un İslam ordularınca fethi hakkında kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.²¹

el-Kamil fi’t-Tarih: XIII. yüzyıl Ortaçağ İslam tarihçilerinden Cizreli müellif İbnü’l Esir el-Cezeri tarafından kaleme alınmıştır. Eser, başlangıçtan 1231 yılına kadar gelen olayları ihtiva etmektedir. Artuklular, Eyyubiler, Zengiler ve Anadolu Selçukluları dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirleri hakkında zengin ve detaylı bilgi vermektedir. Eyyubiler dönemi hakkında önemli bir kaynak olan eserde bilhassa, Eyyubi sultanı Melik Eşref ve kardeşi Melik Muzafferiddin Şi-

17 Yusuf Baluken, “Eyyubiler Devrinde Bingöl”, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1, [Eylül 2007], s. 42. [Yakut el-Hamevi, Mu’cemu’l-Buldan, [thk: Ferdinand Wüstenfeld], Leibzig 1867, II, s. 20’den naklen].

18 Artukluların Cebelicur’daki hakimiyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Baluken, “Artuklular Devrinde Bingöl”, I. Bingöl Sempozyumu [10-11 Haziran 2006], Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl 2007, ss. 43-52.

19 İbnü’l-Ezrak el-Fariki, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi [Artuklular Kısmı]*, [Çev. Ahmet Savran], Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992.

20 Ebu Bekr Muhammed b. Abdülgani el-Bağdadi İbnü’n-Nokta, *Tekmiletu İkmali’l-İkmal*, [tahk. Abdülkayyum Ubeyd Rabi’ Nebi], c. I- VII, Mekke 1987.

21 Vakidi, Muhammed bin Ömer, *Tarîhu Futûhi’l-Cezire ve’l-Hâbûr ve Diyarbekr ve’l- Irâk*, [nşr. Abdulaziz Fayyad Harfuş], Dimaşk 1996.

habeddin Gazi'nin Ruha, Suruç, Ahlât, Meyyafarikin, Kulp, Zülkarneyn, Hani ve Cebelicur'daki hâkimiyetleri konusunda çok detaylı bilgi mevcuttur.²²

el-Bidaye ve'n-Nihaye: XIV. asırda yaşayan İbn Kesir tarafından kaleme alınmıştır. Müellif ilk bölümde, kâinatın yaratılışından başlayarak Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin hayat hikâyeleri ile Asr-ı Saadet, Hulefa-i Raşidin, Emevi, Abbasi, Endülüs Emevileri, Fatimi, Eyyubi, Memluk ve Selçuklu dönemlerinin siyasi, kültürel ve iktisadi hayatları hakkında bilgi vermektedir. Eserde, Zazaların yaşadığı bölgelerin İslam ordularınca fethi hakkında malumat mevcuttur.²³

Kenz el-Muvahhidun fi Sireti Salahaddin: İbn Ebi Tayy Yahya b. Hamid tarafından kaleme alınan eser, Eyyubi, Halep ve Şia tarihi açısından kıymetli bilgiler ihtiva eder. Bu eser Salahaddin Eyyubi'nin hayatını ayrıntılı olarak ele alan bir çalışma olması hasebiyle önemlidir. Söz konusu eserde müellif, Salahaddin Eyyubi'nin babası Necmuddin Eyyub'un Çapakçur'da dünyaya geldiğini ileri sürer.²⁴

3. OSMANLI KAYNAKLARI

Günümüzde Zazalar ve Zazaca üzerine yapılan çalışmaların neredeyse tamamında arşiv malzemesi kullanılmamakta ve hatta arşiv hiç bilinmemektedir. Oysa altı yüzyılı aşkın bir süre hüküm süren Osmanlı'nın tebaasından biri de Zazalardır. Zazalarla ilgili araştırmalarda arşiv kullanılmadığından sadece filoloji üzerinden gidilmekte, bu da konunun tarihi, coğrafi, etnolojik, antropolojik, sosyolojik ve politik cihetinin göz ardı edilmesine ve dolayısıyla yapılan çalışmaların daha baştan tartışılır hale gelmesine neden olmaktadır. Bunun farkında olarak, bu çalışmayla bir nebze de olsa Osmanlı kaynaklarının önemine dikkat çekmeye gayret edeceğiz.²⁵

Osmanlı döneminde Zazalara ait kaynakların büyük bir kısmı Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı olan ve Çağaloğlu'nda hizmet veren Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı'nda bulunmaktadır. XVI ve XVII. asırlar için vazgeçilmez kaynaklar olan Tahrir defterleri ise Ankara'da bulunan Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'ne bağlı Kuyud-u Kadime Arşivi'nde yer almaktadır. Zazalarla ilgili bilgi ve belgenin bulunduğu bir diğer arşiv ise Ankara'da bulunan Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'dir. Bu arşivde Zazaların

22 İbnü'l Esir el-Cezeri, „İslam Tarihi, el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi I-X, [Çev. Ahmet Ağırakça vd.], Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.

23 İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslam Tarihi I-XIV*, [Çev. Mehmet Keskin], Çağrı Yayınları, İstanbul 1994/1995.

24 Ramazan Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti: [Hicri 569-589/Miladi 1174-1193]*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983, s. 411.

25 Osmanlı döneminde Zazalar hakkında bkz. Ercan Çağlayan, "Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar", Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu [13-14 Mayıs 2011], Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, ss: 271-290.

yaşadığı coğrafyada bulunan cami, medrese, tekke, zaviye, çeşme ve diğer dini ve hayır müesseseleri hakkında önemli kayıtlar söz konusudur. Osmanlı kaynakları Zazalar hakkında çalışma yapanlar için vazgeçilmez imkânlar sunmaktadır.²⁶ Söz konusu dönemde kaleme alınan kitaplar, seyahatnameler ile tahrir, mühime, temettuat, kadı ve nüfus defterleri, salnameler, gazete ve mecmualar ile arşiv belgeleri çok otantik ve ayrıntılı bilgiler barındırmaktadır.²⁷

3.1. Kitaplar

3.1.1. Şerefname:

Bir Kürt beylikleri tarihi olan eser Şerefhan tarafından kaleme alınmıştır. Müellif eserinde Zazalardan Dumbeli/Dombeli olarak bahsetmektedir. Şerefhan, Zazaların meskûn olduğu Çapakçur, Eğil, Genc, Çemizgezek, Palu, Pertek, Siverek, Çermik vb. gibi bölgelerdeki beylikleri Kürt beylikleri olarak adlandırmakta ve söz konusu beylikler hakkında detaylı bilgi vermektedir.²⁸

3.1.2. Tacü't-Tevârih:

Müellifi Hoca Sadeddin Efendi olan eser, Osmanlı'nın kuruluşundan Yavuz Selim'in ölümüne dek olan olayları ihtiva eder. Bilhassa 1514 Çaldıran seferi ve bu sefer esnasında Kürt beylerinin tavrı ve Osmanlı'ya iltihakı hakkında ilk elden ve mühim bilgiler içerir. Bu bağlamda eserde Safevilere karşı girilen Diyarbakir kuşatmasında Çapakçur ve Kiğı'daki Zaza Kürtlerinin Osmanlı ordusuna yardımları hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır.²⁹

3.1.3. Kitâb-ı Cihannüma:

Kâtip Çelebi tarafından kaleme alınan eser dünya coğrafyası hakkındaki bilgilerin yanı sıra İslam ülkeleri ve şehirleri hakkında da bilgi vermektedir. Kitapta, IV. Murat'ın 1635 yılında gerçekleştirdiği Revan seferi bahsinde Dunbeli aşiretinden bahsedilmektedir. Kâtip Çelebi, IV. Murat'ın Revan'ı alıp Tebriz'e vardığında Aras nehri kenarında konakladığını ve bu esnada Dunbeli aşiretinden 500 kadar hanenin sultana müracaat ederek yurt talep ettiklerini kaydeder. Dunbeli aşireti-

26 Osmanlı arşivlerinin tarih araştırmalarındaki yeri ve önemi için bkz. Halil İnalçık, "Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi Açısından Önemi", Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler, [Mayıs 1985], Türk-Arap İncelemeleri Vakfı, İstanbul [t.y.], ss. 39-45.

27 Osmanlı tarihi araştırmaları hakkında ufuk açıcı bir çalışma için bkz. Suraiya Faroghi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, [Çev. Zeynep Altok], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009.

28 Şerafeddin Han, *Şerefname* c. 1-5 [Çev. Rıza Katı-Vedii İlmen vd.], Yaba Yayınları, İstanbul 2009/2010.

29 Hoca Sadeddin, *Tacu't- Tevarih*, [Haz. İsmet Parmaksızoğlu], Kültür Bakanlığı Yayınları, c. IV, Ankara 1992.

nin bu talebi üzerine IV. Murat, Dunbelilerin Erzincan ve Tercan kazalarına yerleştirilmesi için emir verir ve böylece Dunbeliler söz konusu bölgeye yerleştirilir.³⁰

3.1.4. Evliya Çelebi Seyahatnamesi:

XVII. yüzyılın ortalarında Zazaların yaşadığı Malatya, Harput, Palu, Urfa, Diyarbakır, Genç, Çapakçur, Bitlis, Van ve İran [Hoy, Salmas, Urmiye] bölgesine seyahatte bulunan meşhur seyyah, eserinde Zazalar hakkında çok teferruatlı bilgilere yer vermektedir. Çelebi, Anadolu'da yaşayan Zazalardan, Ekrad-ı Zaza olarak bahsederken, İran coğrafyasında yaşayanlardan Dümbüli olarak bahsetmektedir.³¹ Zazaları Kürt olarak tanımlayan Çelebi, Zazaların dili, kültürü, coğrafyası, iktisadi uğraşları ve toplumsal yapıları hakkında çok mühim detaylar vermektedir.³²

3.1.5. Kamus'ul Alam:

Şemseddin Sami tarafından kaleme alınmıştır. Çapakçur [Bingöl], Genç, Kiğı, Bitlis, Dersim, Diyarbakır, Erzurum, Mamuretül Aziz, Sivas, Maden, Sive-rek, Hısn-ı Mansur [Adıyaman] maddelerinde söz konusu yerlerin coğrafi, idari, iktisadi, dini, etnik, demografik ve eğitim yapısı ile madenler, ormanlar ve sular hakkında malumat ihtiva etmektedir.³³ Mesela eserde Zikte nahiyesinin nüfusu ile ilgili olarak nahiyenin 45 köyden oluştuğu, nüfusunun Kürt ve Ermenilerden müteşekkil olduğu kaydı yer almaktadır.³⁴

3.1.6. Memalik-i Osmaniye'nin Tarih Coğrafya Lügati:

Bu eserde Osmanlı coğrafyasında bulunan yer adları hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Eser, bilhassa Osmanlı'nın son dönemindeki idari sınırlar hakkında mühim ve ilk elden bilgiler içermektedir. Dolayısıyla Zazaların meskûn olduğu yerleşim birimlerinin yer adları ve idari yapıları hakkında bilgi elde etmek için mezkûr eserden istifade edilebilir.³⁵

30 Katib Çelebi, *Kitâb-ı Cihannüma*, Süleymaniye Kütüphanesi Pertevniyal No: 754, s. 418-419.

31 *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, IV. Kitap [İki cilt], Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, [Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı], YKY, İstanbul 1999/2000.

32 Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Zazalarla ilgili detaylı bilgi için bkz. Çağlayan, agb., ss: 273-275.

33 Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus'ul- Alam*, Kaşgar Neşriyat [Tıpkı Basım], Ankara 1996.

34 Bkz. Sami, *Age.*, c. IV, s. 2416.

35 Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih Coğrafya Lügati*, Kasbar Matbası, İstanbul 1314.

3.2. Defterler

3.2.1. Tahrir Defterleri

Tahrir, “yazma, yazılma ve kaydetme” anlamına gelmekte olup, Osmanlı’da nüfus ve vergi potansiyelini belirlemek için belirli zamanlarda tutulan istatistiksel bilgilerin yer aldığı defterlere Tahrir veya Tapu Tahrir defterleri denir. Yöreye ilgili ayrıntılı olarak tutulan ve hükümet merkezine gönderilen deftere mufassal [ayrıntılı] defter denirdi. Mufassal deftere dayalı olarak hazırlanan ve yöredeki teşkilat, köy adları ve yıllık gelirin toplu olarak kaydedildiği defterlere ise icmal veya mücmel defter [öz-özet] denirdi.³⁶ Osmanlı klasik döneminde Diyarbakır eyaletine bağlı Genc, Palu, Eğil, Cizre, Hazzo ve Tercil gibi hükümet sancaklarında tahrir tutulmazdı. Ancak, Çapakçur’un da aralarında bulunduğu ve Zazaların meskûn olduğu birçok yerleşim biriminde tahrir defterleri tutulmuştur. Zazaların meskûn olduğu yerleşim birimlerinde tutulan Tahrir defterlerinin bir kısmının Başbakanlık Devletler Arşivi tarafından tıpkıbasımı, diğer bir kısmının ise dizin ve transkripsiyonu yapılarak yayınlanmıştır.³⁷ Mesela, 378 Numaralı *İcmâl-i Livâ-i Ekrâd ve Kilis Defteri*’nde Dünbelî aşireti Taife-i Ekrad-ı Dünbelî olarak geçmekte, Dünbelilerin Menbic, Birecik, Suruç ve Halep’te yaşadıkları kaydı yer almaktadır.³⁸ Yine bazı Tahrir defterlerinde Dünbelilerin Halep’te³⁹ ve Musul’da⁴⁰ meskûn olan bir Kürt aşireti olduğu kaydedilmektedir. Tahrir defterleri, Ankara’da bulunan Kuyud-u Kadime Arşivi’nde yer almaktadır.

3.2.2. Mühimme Defterleri

Mühimme defterleri, Osmanlı’da Divan-ı Hümayun’da görüşülen sosyal, siyasi, askeri ve ekonomik konularla ilgili çıkan hükümlerin kaydedildiği ve reisül küttabın mühim telakki ettiği ferman ve hükümleri içeren defterlerdir. Mühimme defterleri, merkez ve taşra teşkilatındaki idarî ve askerî yapı, devletin ve halkın gayrimüslim tebaa ile münasebetleri, azınlıklar hukuku, ibadet ve ayin serbestiyeti ve Müslim-gayrimüslim halkın mabed inşası gibi konularda bilgiler içermektedir. Mühimme defterleri ayrıca Osmanlı’nın imar ve iskân siyaseti,

36 Tahrir defterleri hakkında bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983, c. 3, Tahrir maddesi, s. 376.

37 Birkaç örnek için bkz. 294 Numaralı *Hinis Livası Mufassal Tahrir Defteri [936/1556]*, [Haz. Abdullah Sivridağ vd.], Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2000; 397 Numaralı *Haleb Livası Mufassal Tahrir Defteri I [943/1536]*, [Dizin ve Transkripsiyon], Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010; 397 Numaralı *Haleb Livası Mufassal Tahrir Defteri II [943/1536]*, [Tıpkı Basım], Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010.

38 Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ 2004, s. 71.

39 397 Numaralı *Haleb Livası Mufassal Tahrir Defteri-I [943/1536]*, s. 42-45.

40 Tahrir Defteri, No: 998, s. 74.

belediye hizmetleri, sağlık ve eğitim işleri ve vakıflar hakkında zengin malzeme ihtiva eder.⁴¹ Mühimme defterlerinde Zazalar Donboli olarak geçmekte ve farklı bölgelere iskân edildikleri görülmektedir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde yazılan Mühimme defterinde Dümbeli Aşireti'nin Hoy ve Katur bölgelerine yerleştirilmesi, bunların iskanlarına özen gösterilmesi ve çok dikkatli olunması bilgisi dikkat çekmektedir. Söz konusu defterlerde Dümbeli adlı Kürt taifesinin Hoy'da yaşadığı ve Diyarbakır, Kilis ve Halep'te iskân edildiği bilgisi yer almaktadır.⁴²

3.2.3. Şer'îye Sicilleri

Osmanlı dönemi ile ilgili araştırmalarda şer'îye sicilleri mühim bir yer tutmaktadır. Kadı defterleri olarak da bilinen şer'îye sicilleri, kadınların devlet merkezi ile yaptıkları resmi yazışmaları, halkın çeşitli konulardaki dilekçelerini, mahalli idarelere ait hukuki düzenlemeleri, daha da önemlisi ait olduğu bölgenin sosyal, kültürel ve iktisadi hayatını yansıtan mahkeme kararlarını ihtiva eder. Genellikle defterlerin bir tarafı evlenme-boşanma, alım-satım, nafaka, vakıf, hibe, cürüm-cinayet vb. gibi mahalli olayları kapsarken diğer tarafı ise, merkezden gelen ferman, mektup, emir gibi belgelere tahsis edilmiştir. Bunların yanı sıra şer'îye sicillerinde kişi, aile ve kamu hukuku ile ilgili kayıtlar da yer almaktadır. İktisat araştırmalarında da mühim bir kaynak olan şer'îye sicilleri, ahalinin iktisadi uğraşları, yörede mevcut olan esnaf grupları, meslek dalları ve halktan alınan vergiler hakkında mühim ve detaylı bilgiler vermektedir.⁴³ Kısacası, hukuk, ekonomi ve tarih, bilhassa yerel ve sosyal tarih araştırmalarında şer'îye sicilleri, vazgeçilmez ana kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu bakımdan Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas gibi vilayetlere ait şer'îye sicilleri Zaza tarihi açısından istifade edilmeyi bekleyen kaynaklar arasındadır.

3.2.4. Temettuat Defterleri

Osmanlı'da Tanzimat'ın ilanından sonra tutulmaya başlanan, tüccar ve esnafın, kazançlarına göre devlete yıllık olarak verdiği vergilerin kaydedildiği defterlerdir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı için mühim bir kaynak olan Temettuat defterleri, Osmanlı şehirlerinin sosyal, iktisadi ve demografik yapısı hakkında çok orijinal bilgiler ihtiva etmektedir. Bu defterlerde şehir, kaza, nahiye, köy ve

41 Mühimme Defterleri için bkz. Mübahat Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", *DİA*, c: 31, ss. 520-521.

42 BOA, Mühimme Defteri, No:3, s. 409, Hüküm: 1221.

43 Şer'îye sicilleri hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ahmet Akgündüz vd, *Şer'îye Sicilleri I-II*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.

mezra gibi yerleşim birimlerinde yaşayan nüfusun mal-mülk, hayvan ve arazileri ile yörede yetiştirilen tarımsal ürünlerin kaydı tutulmaktaydı. Sosyal tarih, bilhassa nüfus araştırmalarında mühim kaynaklardan biri olan Temettuat defterlerinde, vergi mükelleflerinin adı, lâkapları, unvanları, mesleği ve aşireti hakkında malumat mevcut olması, dönemin ve bölgenin tarihine ışık tutması açısından önem arz etmektedir. Kısacası, Temettuat defterlerindeki bilgiler sayesinde bir bölgenin dini, etnik, sosyal ve iktisadi durumu hakkında malumat elde etmek mümkündür.⁴⁴ Zazaların yaşadığı bölgelerin tamamında Temettuat defterleri tutulmamışsa da bazı yörelerde söz konusu defterlerin tutulduğu görülmektedir. Mesela 17 Rebiulahir 1261 [25 Nisan 1845] tarihli Divriği kazasına bağlı Yağlıbasan köyüne ait Temettuat defterinde Zaza Aşireti başlığı altında, adı geçen köyde 51 hane reisinin isimleri ve gelir kaynakları ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiştir. Aynı defterin son sayfasında Zaza aşireti imamı Ali, Zaza aşireti muhtar-ı evveli Süleyman ve Zaza aşireti muhtar-ı Sani Hasan adlı şahısların mühürleri bulunmaktadır.⁴⁵

3.2.5. Nüfus Defterleri

Nüfus sayımları, herhangi bir coğrafyada yaşayan toplumu veya toplumları meydana getiren insanların miktar, cinsiyet, yaş, maluliyet, meslek, dil, din ve öğrenim durumlarını ortaya koymaktadır. Bu sebepten ötürü nüfus sayımları, toplumların demografik, tarihi, iktisadi, sosyolojik ve idari yapıları hakkında bilgi elde etmek için vazgeçilmezdir. Osmanlı'da modern anlamda nüfus sayımları XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nde 1831, 1844, 1881 ve 1906 yıllarında olmak üzere dört ayrı nüfus sayımı yapılmıştır. İlk iki sayımda sadece erkekler sayılırken, 1881 sayımından itibaren kadınlar da sayılmıştır. Sayımlarda tüm vilayet/sancak, kaza ve köylerde yaşayan halk Müslim ve gayrimüslim olarak iki gruba ayrılmış ve defterlere kaydedilmiştir. 1844 yılında yapılan ikinci sayımdan itibaren etnik [Türk, Kürt, Arap, Ermeni, Rum, vs.] ve dini [Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, Ortodoks, vs.] tasnif yapıldığı görülmektedir. Nüfus defterlerinde yöredeki idari sınırlar [sancak, kaza ve köyler], şahıs ve yer isimleri, aile ve aşiret isimleri, meskûn ve gayrimeskûn aşiretler, yöredeki görevliler [muhtarlar, imamlar, kâhyalar, kocabaşlar vs.], meslekler, yörede yaşayan dini gruplar, nüfus hareketleri, doğum ve ölüm istatistikleri gibi çeşitli konulara dair bilgi mevcuttur.⁴⁶ Zazalar hakkında bu ve buna benzer bilgiler

44 Temettuat Defterleri hakkında bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Kaynaklarından Temettuat Defterleri", 12. Türk Tarih Kongresi, [Ankara 1994], ss: 295-413.

45 BOA, ML.VRD.TMT.d./ 13359.

46 Osmanlı nüfus sayımları ve nüfus defterleri hakkında detaylı çalışma için bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu [1830-1914] Demografik ve Sosyal Özellikleri*, [Çev. Bahar Tırnakçı],

elde etmek için Zazaların yoğun olarak yaşadıkları Bitlis, Diyarbekir, Erzurum, Harput/Mamuret'ül-aziz, Sivas ve Van vilayetlerine ait nüfus defterleri mühim kaynaklardır.

3.3. Salnameler

Osmanlı Devleti'nde 1847 yılından itibaren salname adı verilen yıllıklar hazırlanmıştır. İlk olarak, *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* adında devlet salnameleri, *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye* adıyla Maarif salnameleri, *Salname-i Nezaret-i Hariciye* adıyla Dışişleri Bakanlığı salnameleri, *Sıhhiye Nezareti Salnamesi* adıyla da Sağlık Bakanlığı salnameleri çıkarılmıştır. 1867 yılında ise ilk vilayet salnamesi çıkarılmıştır.⁴⁷

3.3.1. Devlet Salnameleri

1847 yılından itibaren yayınlanan *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* adındaki devlet yıllıklarında her vilayeti kısaca tanıtan ansiklopedik bilgi bulunmaktadır. Bu bakımdan Zazaların yoğunlukta olduğu Osmanlı şark vilayetleri ile ilgili bilgiler konumuz açısından istifade edilmelidir.

3.3.2. Vilayet Salnameleri

Osmanlı'nın son dönemlerinde, 1867 yılından itibaren *Vilayet Salnamele-ri* adıyla vilayetlere ait yıllıklar çıkarılmaya başlanmıştır. Vilayet salnamelerinde vilayetlerin idari, coğrafi, topografik, tarihi ve demografik yapıları ile yöredeki eğitim kurumları, medreseler, camiler, kilise/manastırlar, mesleki kuruluşlar ve yöredeki idareciler ile diğer görevliler hakkında bilgiler yer almaktadır. Osmanlı'nın son dönemlerinde Zazaların ekseriyetle yaşadığı Bitlis, Diyarbekir, Erzurum, Mamuret'ül Aziz ve Sivas vilayet salnameleri söz konusu yerleşim birimleri hakkında kıymetli veriler barındırmaktadır.

3.3.3. Maarif Salnameleri

XIX. yüzyılın sonlarına doğru *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye* adıyla yayınlanmaya başlanan bu yıllıklarda, Osmanlı coğrafyasındaki vilayet ve kaza-

---

Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003; Tevfik Çavdar, "Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 4, s. 551-557.

47 Salnameler hakkında ayrıntılı olarak bkz. Hasan Duman, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Ankara 2000; Ahmet Zeki İzgöer, "Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt:3, Sayı:6, İstanbul 2005, s. 539-552.

larda bulunan mektep, medrese ve diğer eğitim kurumları [yabancı okullar, özel okullar, gayrimüslim okulları] hakkında bilgi yer almaktadır. Maarif salnamelelerinde ayrıca, söz konusu kurumların açılış tarihleri, buralarda çalışan personel, öğrenci mevcutları ve bütçeleri hakkında malumat bulunmaktadır. Bu salnamelelerdeki bilgiler, Zazaların yaşadığı vilayet ve kazaların eğitim durumunu ortaya koymak açısından önem taşımaktadır.

3.4. Gazete ve Mecmualar

Geç Osmanlı dönemiyle ilgili mühim kaynaklardan biri de gazete ve dergilerdir. Bu bakımdan Osmanlı'da çıkarılan ilk gazeteler olan Takvim-i Vekayi, Ceride-i Havadis ve Tercüman-ı Ahval gibi gazetelerde Zazaların yaşadığı vilayet ve kazalarla ilgili idari değişiklikler, atamalar ve diğer resmi işlerle ilgili bilgiler elde etmek mümkündür. Yine, Zazaların yoğun olarak yaşadığı Diyarbekir vilayetinde 1869 yılından itibaren yayınlanan Diyarbekir gazetesi ile Erzurum vilayetinde aynı tarihte yayınlanan Envar-ı Şarkiye gazetesi, bölge tarihi açısından önemli ve başka yerde bulunmayacak bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında Kürt aydınları tarafından yayınlanan birçok gazete ve dergi, bölge tarihi açısından önemlidir. Birçoğu kardeşlik, eşitlik, adalet ve özgürlük rüzgârlarının estiği II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan gazete ve dergiler, konu açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bu dergi ve gazetelerde yazı yazarlardan Liceli Kürdizade Ahmed Ramiz ve Mutkili Halil Hayali, dönemin önemli Zazaları arasında yer almaktadır.

3.5. Arşiv Belgeleri

Osmanlı döneminde Zazalar hakkında en zengin malumat arşiv malzemelerinde bulunmaktadır. Dolayısıyla, Zazalar hakkında herhangi bir çalışma yapılırken arşiv malzemelerinden geniş ölçüde istifade etmek mümkündür. Arşiv malzemesi, bilinmeyen birçok tarihi ayrıntının öğrenilip değerlendirilmesine imkân sağlar. Zazalarla ilgili herhangi bir çalışma yapılırken Osmanlı arşivlerini görmeden bir araştırma yapmak çok eksik olacaktır. Arşivdeki bilgilerin başka yerde bulunması son derece güçtür. Mesela İngiltere'de "lisan-ı Zaza Kürdi" ile basılan ve İran'daki Zazalara gönderilen Zazaca İncil hakkında ilk elden bilgiler Osmanlı arşivinde yer almaktadır.⁴⁸ Kısacası bölgemizdeki bir topluluğun dili, kültürü ve en nihayetinde tarihi hakkında araştırma yapılırken Osmanlı vesikalarından bahsetmek zaruridir. Bu da, ancak arşivden yararlanmakla mümkün olabilmektedir. Oysa Zazalar ve Zazaca hakkındaki hiçbir etütte böyle bir yol izlenmediği gibi, buna lüzum da hissedilmediği görülmektedir. Ancak, arşivler

48 Bkz. Çağlayan, *agb.*, s. 281-282.

ve bilhassa Osmanlı arşivlerinin son derece kıymetli vesikalarla Zaza tarihinin önemli kaynakları arasında yer aldığını belirtmek gerekir.

4. SONUÇ

Kaynaklar, sosyalbilim ve bilhassa tarih araştırmalarında önemli bir yer tutar ve araştırmacılar için vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Ana kaynak veya birinci elden kaynaklar, günümüzdeki birçok olay ve olgunun anlaşılmasında anahtar vazifesi görür. Haliyle, kaynaklara dayalı olarak yapılan çalışmaların güvenilirlik ve doğruluğu oldukça yüksektir. Kaynaklara başvurmadan veya kaynakları göz ardı ederek sosyal bilim alanlarında yapılan çalışmalar, birer anlatıdan ve hikâyeden öteye geçmez. Bu nedenle bir dönem, bir toplum veya bir bölge ile ilgili yapılan çalışmalarda ilk sırada kaynaklara başvurmak çalışmanın güvenilirliği açısından zorunludur. Bu durum, kaynak ve belge fetişizmi yapmak anlamına gelmemeli, yapılan çalışmalarda ana kaynakların önemine dikkat çekmek olarak anlaşılmalıdır.

Şüphesiz, yazılı kaynaklar arasında, Zaza tarihine ışık tutan kaynaklar arasında Arap kaynakları ilk sırada yer almaktadır. Bilhassa, İslam'ın Arabistan dışına yayılmasıyla birlikte Arap vakanüvis ve coğrafyacılar, fethedilen bölgelerle ilgili çok kıymetli eserler telif etti. İslam'ın erken bir dönemde yayıldığı ve Zazaların meskûn olduğu Kuzey Mezopotamya, İran ve Anadolu hakkında Arap müverrih ve coğrafyacıları kıymetli malumat vermektedir. Bu eserlerde bölgenin otokton halklarından olan Kürtlerden ve dolayısıyla Kürt gruplarından olan Dunbelilerden/Zazalardan sıklıkla bahsedilmektedir. İslami dönemde Zazalar hakkında çalışma yapanlar mutlak surette Arap kaynaklarından istifade etmelidir.

Dünyanın en zengin arşivlerinden birine sahip olan Osmanlı arşivleri, günümüzde birçok ülke ve millet için çok otantik ve kıymetli vesikalar muhafaza etmektedir. 1515 yılında Kürt Beylerinin Osmanlı'ya iltihak etmesiyle birlikte, doğal olarak Zazaların yaşadığı coğrafya Osmanlı hâkimiyetine girdi. Beş asırdan fazla bir süre Osmanlı egemenliğinde kalan Zazaların coğrafya, tarih, nüfus, eğitim, din ve iktisadi yapıları hakkında arşivlerde çok özgün ve vazgeçilmez kayıtlar mevcuttur. Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar olarak idare edilen beylikler arasında Zaza beylikleri de mevcuttu. Çapakçur, Çemizgezek, Çermik, Eğil, Genc, Palu, Pertek ve Siverek beylikleri bu beyliklerden en mühim olanlarıydı. Osmanlı arşivlerinde, Osmanlı klasik dönemi olarak ifade edilen dönemde bu beyliklerle ilgili çok kıymetli belge ve bilgi mevcuttur. Osmanlı kaynaklarında Zazalar, Zaza isminin yanı sıra Dunbeli veya Donboli şeklinde kayıtlara geçmiştir. Daha da önemlisi, bir Kürt grubu olan Zazalar, Osmanlı kayıtlarında mesela klasik dönemde Zaza beylerinin hâkim olduğu sancaklar, Ekrad Sancakları ola-

rak adlandırılmaktaydı. XIX. yüzyıldan itibaren yapılan nüfus sayımlarında ise Zazalar Kürt olarak kaydedilmiştir. Bu nedenle yapılan araştırmalarda sadece Zaza adı üzerinden bir araştırma yapmak yetersiz ve eksik olacaktır. Söz konusu detayların farkında olarak yapılan araştırmalar konuyu daha geniş bir perspektiften ele almaya ve daha doğru sonuçlara ulaşmaya imkân tanımaktadır. Bu çalışma, Zazalar hakkında yapılacak araştırmalarda Arap ve Osmanlı kaynaklarına dikkat çekmeyi amaçlamıştır.